

Ugrai János

Lépcsőfok vagy zsákutca?*

A tanítói professzionalizáció kezdetei: az abaúji reformátusok példája

A 19. század első fele egyfajta átmenet a magyar oktatás történetében. A Ratio Educationis (1777) idején megfogalmazódott az állami irányítású, mindenkire kiterjedő oktatási rendszer igénye. A 18–19. század fordulóján, a reformkort megelőző két-három évtizedben lényegében az összes ezzel kapcsolatos szakmai kérdés (tartalmi innovációk, nyilvános oktatás, finanszírozási dilemmák, tanítóképzés stb.) is megjelent az értelmiségi közbeszédben. Ám ezek az évtizedek csak viszonylag szerény eredményekkel, kevés tartós újítással jártak. Tömeges, valóban rendszerszinten működő iskolázásról csak az Entwurftól (1850), illetve Eötvös József népoktatási törvényétől (1868) kezdve beszélhetünk.

Miközben az ezt megelőző időkben nem alakultak nagy számban új iskolák, s a meglévőkben is inkább csak útkeresés jelleggel változott az oktatás tartalma és módja, az átmeneti korszakokhoz méltó nagy jelentőségű folyamatok indultak meg a mélyben. Az iskolázás közüggé vált. Nemcsak az országgyűléseken, a sajtóban, hanem vidéken, az egyes nagyobb szellemi centrumok vonzáskörzetében is. Számottevő erőfeszítést tettek az iskolafenntartók, így az egyházak iskoláik megerősítéséért, s nem utolsósorban a népoktatás kiterjesztéséért, színvonalának javításáért. Így volt ez a Tiszáninneni Református Egyházkerületben is: hazánkban először a sárospataki kollégiumban használtak magyar nyelvű pedagógia-tankönyvet; viszonylag korán, az 1790-es évektől időről időre szerveztek tanítóképzést szolgáló pedagógiai szemináriumot; s az 1810-es évektől meglehetősen intenzív, számos egyházi vezetőt, esperest, professzort plánum megfogalmazására készítő szakmai diskurzus zajlott az északkelet-magyarországi reformátusok falusi iskoláztatásáról.¹

Feltételezhető, hogy a tanítói szakmában is változások következtek be, s az addiginál határozottabban körvonalazódtak az e feladatot végzők csoportjellemzői. A tanítóképzés lassú szárnybontogatásai közepette – a reformkor végén csupán hét, kis létszámú katolikus tanítóképző működött az országban –, a kifejezetten a tanítókat tömörítő egyesületi élet és e célcsoportnak szóló szaksajtó kezdeti fázisában nyilván a professzióvá válás előtörténetéről beszélhetünk csupán. Ám ennek bizonyos elemei nem mellékesek, hisz valószínűleg alapvetően befolyásolták a professzionalizáció későbbi folyamatát.

* A tanulmány az OTKA K 100955 sz. projektjének keretében készült.

¹ Erről részletesen lásd: Ugrai 2010: 43–71.

Ebből a megfontolásból igyekszünk ezúttal az abaúji egyházmegye példáján keresztül feltárni a református tanítóskodás változásait a 19. század első felében: kik, honnan érkezve, milyen tanulmányi pályát befutva lettek tanítók; tanítók maradtak-e, vagy egy idő után továbbléptek; netán falusi iskolamesternek megmaradva futottak be karrierként is értelmezhető pályát? Körvonalazódnak-e határozott csoportjellemzők? Nőtt-e valamelyest a tanítói foglalkozás presztízse?

A PARTIKULARENDSZER VÁLTOZÁSAI

A hazai reformátusok iskolaszervezésének kulcseleme volt a partikularendszer.² A kollégiumok a körjük szerveződő kisiskolák számára meghatározták a tananyagot, a tankönyveket, s így gondoskodtak arról, hogy az oda járó diákok továbbtanulás esetén ne más kollégiumot válasszanak. Ily módon nemcsak az anyaiskolák különböztek szellemiségükben, hanem ezt az eltérést az alacsonyabb szintű, általuk befolyásolt iskolákra is kiterjesztették.

Ennek a hálózati elkülönülésnek a garanciáját a tanítók biztosították. Eredetileg a kollégiumban tanult ifjak juthattak az egyházközségek tanítói megbízatásához. Néhány évet maguk mögött hagyva aztán vagy visszatértek a kollégiumba és folytatták tanulmányaikat, vagy peregrinációra indultak, netán egyből egyházi (például kápláni) feladathoz jutottak. Esetleg kiléptek az egyházi kötelékből – s ezzel egyelőre el is tűnnek az utókor egyházi társadalomtörténete számára. Bármi is történt, alapesetben két-három, esetleg négyévenként új tanerő került a falvak iskoláiba. Ezzel a rotációval biztosíthatták a reformátusok annak az alapelvnek az érvényesülését, miszerint a lelkésznek tanulónak a gyakorlatban, a hívekkel törődés kapcsán is ki kell magukat próbálniuk. Ráadásul az iskolamesterként kapott fizetség egy részét a külföldi tanulmányút finanszírozására kellett fordítaniuk.

A partikularendszer e tradicionális formája korszakunkra jórészt felbomlott. Pontos idejét még nem tudjuk, de a 19. század elején a gyülekezetek többsége már állandó tanítókat alkalmazott.³ Ezzel pedig egyfelől átalakításra készítették a lelkészképzést, másfelől új helyzet állt elő mind a tanítói rekrutáció terén, mind pedig az érintett falusi iskolák munkájában. A következmények ugyanis sokrétűek voltak, amelyeket nehéz felmérni. Alább ennek a társadalomtörténeti, professzionalizációra gyakorolt hatását próbáljuk megbecsülni. Nagyon valószínű azonban, hogy az állandó tanítók megjelenésének vannak neveléstörténeti következményei is. Az állandósuló megbízással bizonyára veszítettek valame-

² A református egyház- és iskolatörténeti szakirodalom behatóan foglalkozott ezzel a jelenséggel: Barcsa 1905, Dankó 1988, Ködöböcz 1986: 50–57, Papp 1980, Rácz 1995: 171–188, Győri 2011.

³ Hasonló átmenetről számol be Tóth Levente a sepsi egyházmegye kapcsán Erdélyre vonatkozóan is (Tóth 2013: 17–21). A szerző személyes közlése szerint Erdélyben talán a 18. század közepére, második felére tehető az academia promotio rendjének megbomlása. A jelenségről ír Mályusz Elemér is: Mályusz 1939: 52–58.

lyest a falusi iskolák abból a szellemi frissességből, amelyet a felvilágosodás által megérintett kollégiumból épp kikerülő ifjak biztosítottak korábban. Ezt pedig – szakszerű tanítóképzés híján – eleinte nem feltétlenül kompenzálta tudatosabb pedagógiai munka. Ugyancsak fontos, jelenleg még nehezen felmérhető hozadéka mindennek a peregrináció alakulásában lehetett. Az állandó tanítók megjelenése, majd pedig az őket alkalmazó gyülekezetek szaporodása lecsökkentette az ún. academia promotio lehetőségét: egyre kevesebb olyan iskolamesteri helyet tudtak felkínálni a kollégiumban a diákoknak, amelynek jövedelméből külföldi tanulmányútra is pénzt lehetett félretenni. 1836-ban Abaújban például már csak egyedül Alsóvadászt tartották számon a peregrinációhoz is elegendő jövedelmet nyújtó állásként.⁴ De a peregrinációs akadályoztatás nemcsak okozat, hanem ok is lehetett. A protestáns egyetemjárás a 18. század második felében a bécsi tiltó rendelkezések és az egyre növekvő költségek hatására jelentősen megritkult.⁵ Az academia promotio bejáratott mechanizmusa emiatt is megbicsaklott, s vált a korábbi tanítóskodás egyik alapvető funkciója értelmetlenné.

Ráadásul a türelmi rendelet nyomán némileg növekedett a gyülekezetek száma. A szabad(abb) vallásgyakorlás a kisebb egyházközösségek számára is elérhetővé tette az iskolamester alkalmazását. Miközben a peregrinusok száma csökkent, a tanítói megbízatásoké nőtt. Ez a feszültség nyilván segítette az állandósított tanítóskodás elterjedését. Ugyancsak magyarázatként szolgálhat a kollégium jelentős létszámnövekedése, illetve a diákok motivációjának, tanulmányi terveinek megváltozása. Egyre többen iratkoztak ugyanis úgy be, hogy eredetileg sem egyházi pályára szándékoztak lépni. Számukra a tanítói szolgálat nem volt szükségszerű feladat. S mivel egyre többen voltak ilyenek, s egyre többször váltak esetlegessé az egyéni tanulmányi elképzelések, egyre kevésbé lehetett konzekvensen ragaszkodni a régi szisztémához.⁶

További szempont lehetett, hogy a gyakran változó rector⁷ problémaforrást jelenthetett a gyülekezetben: a lelkész alárendeltjeként, rövid időre érkezett a faluba. Így sokszor előfordult, hogy kevésbé vette figyelembe a rendszabályokat, nem törekedett a hívekkel való bensőséges viszony kiépítésére. De ellenkező okból is előálltak konfliktusok: nemritkán a lelkész volt rideg átmeneti beosztottjával.⁸ Elvileg egy évtizedekig helyben szolgáló tanító egyenrangúbb lehetett a pappal, mint egy öregdiák.

⁴ Ekkor már az egész egyházkerületben csak néhány hasonló iskolát írtak össze: Alsóvadász, Aszaló, Jánosi, Megyaszó, Mezőcsát, Mezőkeresztes, Sajókazinc, Sajószentpéter (TREKL B.LIX. 26.003, B.LX.26.436).

⁵ Klein 1943.

⁶ A sárospataki kollégium bővülő funkcióiról, a vele szembeni elvárások bonyolultabbá válásáról: Ugrai 2007: 59–62. A sárospataki tanulmányi pályák szabályszerűségeiről – és annak korlátairól: Ugrai 2011a.

⁷ A partikulát a rector vezette.

⁸ A lelkész és a tanító közötti konfliktusokról szóló bőséges levéltári forrást már feltártuk, feldolgozását később tervezzük. Mindenesetre ezek az iratok egyértelműen arról tanúskodnak, hogy gyakran keletkeztek súrlódások az egyházközösség e két szolgálója között. A szükséges anyagi

Mivel állandó tanítókat először a szegényebb gyülekezetek alkalmaztak, úgy tűnik, nem a pedagógiai megfontolások játszották a legfőbb szerepet. Hogy pontosan mi, az helyenként változhatott. Kassán például 1827-ben a gyülekezet kicsiny létszámával és az ebből adódó gyakorlati problémákkal indokolták az állandósításra vonatkozó kérést. Eszerint annyira kevesen vannak, hogy a templomban az éneklést kizárólag egy orgonálni tudó, a kántori teendőket is ellátó rector révén tudják biztosítani. A kollégiumból kikerülő, egymást váltogató ifjak viszont jellemzően nem tudnak rendesen énekelni és orgonálni, így inkább megállapodnának egy megbízható személyben. Persenszky Lászlót tekintették ideális jelöltnek, aki 1819–1823 között már szolgált náluk.⁹ A kérés azonban csak feltételesen teljesült. Persenszky visszakerült Kassára, de a helyieknek három év múlva külön kellett kérést nyújtaniuk mandátumának meghosszabbítását.¹⁰ Végül még egy ciklusig maradt, de utána visszaállt a régi rend, s csak három évig maradtak a rectorok.

Érdekes a felsődobszai tanító, Hebráncz József iránti gyülekezeti ragaszkodás példája is. Az 1827-től szolgáló Hebráncz ellen 1833-tól születtek különböző panaszok, illetve elmarasztaló esperesi, egyházmegyei ítéletek. Eszerint Hebráncz visszatérően tiszteletlen a felettesének számító lelkéssel szemben – nemcsak Dobszán, hanem a korábbi lak- és szolgálati helyein is így viselkedett. Bár kedves, szolgálatkész ember, aki kántornak is megfelelő, de az iskolai munkája hanyag. Az elmúlt 14 vizitáció során legfeljebb kétszer nyilatkoztak a látogatók jól tanítványainak felkészültségéről. A rectorok vizsgájára háromszor hívták meg, de csupán az épp Dobszán rendezettre ment el. Ráadásul 1833 nyarán csúnyán ellenszegült a lelkészenek, amikor önhatalmúlag határozta meg az iskolai vizsgálat időpontját, s arról mindössze néhány órával a kezdés előtt értesítette a tiszteletest. A pap által ekkor két héttel későbbre tolt vizsgálatot pedig egyszerűen elszabotálta, így azon senki sem jelent meg. Az egyházmegye hiába akarta Hebránczot elmozdítani, a helyiek ragaszkodtak a tanítóhoz. Az egyházmegye érélyes fellépése kellett hozzá, hogy újabb egy esztendő múltán valóban elmozdítsák a tanítót a faluból. Az ügy pikantériája, hogy végül Szathmáry József lelkéssel együtt távozott, a lelkész sem „élte túl” helyben a konfliktust.¹¹

AZ ABAÚJI ISKOLÁZÁS SZÁMOKBAN

Az alábbiakban az Abaújban 1800–1856 között szolgálatot teljesítő tanítók névsorát és társadalmi jellemzőit igyekszünk összegyűjteni. Abaújt azért választottuk ki, mert kivételesen szerencsések a forrásadottságok: itt láthatóan nagyobb figyelmet szentelt a mindenkori esperes a kisiskoláknak, mint más egyházmegyé-

források és a fizikai összearzátság ismeretében ez nem is tekinthető meglepőnek. Egy a témába vágó érdekes eset bemutatása: Ugrai 2011b.

⁹ TREKL B.L.21.286–287, B.L.21.346.

¹⁰ TREKL B.LIII.23.009.

¹¹ TREKL B.LVI.24.569–577.

ben. Így több egységes és informatív felmérés is született, amelyeket segítségül tudunk hívni. Másrészt pedig ha aprólékos munkával is, az évenkénti vizitációs jegyzőkönyvek átvizsgálásával, de ebben az egyházmegyében össze tudtuk állítani a tanítói névjegyzéket. Ez máshol – legalábbis az általunk eddig megismert forrásokból – nem lehetséges, sokszor nyolc-tíz éves lukak tátonganak tömegével a tanítók személyére vonatkozóan. A vizsgálat időhatárait az Abaúji Egyházmegye létrejötte, illetve a sárospataki tanítóképző intézet megszületése, a tanítói professzionalizáció egy új szakaszának kezdete magyarázza.

Az Abaúji Egyházmegye az 1799. évi egyházmegyei határmódosítás révén jött létre – 75 anya- és 47 leányegyházzal.¹² Ezt megelőzően az abaúj-tornai esperesség létezett. Csáji Pál adatai szerint egy 1725–1729 közötti összeírás 82 anyaegyházat és 48 filiát rögzített az akkori tractusban.¹³ Az 1773–1808 közötti időszakról adatokat gyűjtő *Magyarország történeti helységnévtárának* megfelelő kötete 228 települést tart számon az egész vármegyében. Ebből 97 településen anyaegyházat és 54 helyen leányegyházat tartottak fenn a kálvinisták.¹⁴ Nagy Lajos 1828-ra vonatkozóan a vármegye 247 lakott települését gyűjtötte össze. Ebből 109 településen laktak protestánsok, beleértve tehát az evangélikusokat is. Igaz, 26 protestánsok által is lakott településen kevesebb mint tíz fő követte a lutheri vagy a kálvini hitvallást.¹⁵

A filiák több mint felének a neve csaknem teljesen ismeretlen előttünk, jöllehet évek óta behatóan foglalkozunk az egyházkerület történetével. E közösségek mindössze néhány főből, családból állhattak, akik csak az anyaegyház templomában találkozhattak a papjukkal. Itt iskola, sőt egynél-kettőnél több iskoláskorú gyermek létezése sem valószínű. Nem csodálható tehát, hogy a 19. század első felében az egyházlátogatók összesen 88 települést kerestek fel, a szórványgyülekezetekbe sosem jutottak el. (A felkeresett gyülekezetek összetétele csak kis mértékben változott: egy-egy település időnként kimaradt, de az is megeshet, hogy pusztán a látogatásról tudósító feljegyzést hagyták el figyelmetlenségből. Gyülekezetek keletkezéséről, illetve pusztulásáról nem tudunk.)

A 75 anya- és a feljegyzésekbe rendszeresen bekerülő 13 leányegyház nem mindegyike rendelkezett iskolával. A viszonylag fejlettebb szikszói, szántói és szépsi járásban minden gyülekezetben működött iskola. A csereháti (hegyközi) és a vágási járásban egy-egy (Pamlény, illetve Pusztaradvány), míg a kassai járás 15 feljegyzett települése közül hét (Abaújnádasd, Alsókemence, Bárca, Beszter, Csány, Hernádszkaros, Hernádsadány) faluban nem szolgált református tanító. E gyülekezetek mindegyike anyaegyház volt, tehát pappal rendelkezett, tanító fogadására azonban az 1800-as évek első felében nem volt kellő elszántság vagy erő.

¹² TREKL A.XXVIII.10. 366.

¹³ Csáji 1958.

¹⁴ Barsi 2004.

¹⁵ Nagy 1828.

További tíz településen csak időlegesen szolgáltak tanítók. A vágási járásban öt, a szépsiben három, a szántói és a kassai járásban egy-egy olyan települést találtunk, ahol mindössze átmenetileg, a vizsgált 57 év legfeljebb harmadában tartottak tanítót. Gyülekezeti munkamegosztás érvényesült a szépsi járásban: időnként Reste mater, máskor pedig Buzita filia alkalmazta a tanítót. Hasonlóról beszélhetünk Füzérkajata és filiája, Biste esetében is.

A hat abaúji járás közül tehát kizárólag a borsodi egyházmegyével határos déli, szikszói járásban működött mindvégig minden összeírt településen iskola. Máshol legalább egy nagyobb gyülekezetben legalább ideiglenesen szünetelt a szervezett tanítás. A kassai járásban azonban az egyházközségek felében nem szolgált iskolamester. Összességében az esperesség 88 települése közül 70-ről mondható el, hogy rendszeresen, folyamatosan rendelkezett tanítóval.

Egyszerre több tanítót hat iskolában alkalmaztak. A szikszói járásban három ilyen iskola működött: Alsóvadász és Böcs két-két, Szikszó pedig öt tanítót tartott el egyszerre.¹⁶ A szántói járásban Abaújszántón és Göncön, a szépsi járásban pedig Szépsiben szolgált egyszerre rector és praeceptor.¹⁷ Külön leánytanító Abaújszántón, Alsóvadászon, Böcsön és Szikszón dolgozott. Összességében tehát alig volt több tanítói hely az egyházmegyében, mint ahány iskola működött. Az iskolák túlnyomó többsége egyetlen tanerős, osztatlan, kezdetleges szerveződés volt.

A tanítói helyek többsége már állandósított volt: a vágási járásban mind a tíz folytonosan működő iskola tartós letelepedést biztosított a rectornak. Az ellenkező végletnek számító szikszói járásban tíz-tíz volt a száma az állandósított és az ideiglenes tanítói helyeknek. A vizsgált időszakban két helyen következett be változás: Kiskinizsen 1827-ben, Tomorban pedig 1844-ben jelent meg az első olyan tanító, aki már három-négy évnél tovább maradt a faluban. Így a szikszói járásban is többségbe kerültek az állandó státusok. Összesítve az adatokat: 50-re tehető az állandósított tanítót és 23-ra az öregdeákot foglalkoztató álláshelyek száma. De az utóbbiakból a korszak folyamán összesen hétnek változott meg a státusa, s állandósult az ottani megbízás.

¹⁶ A szikszói gimnázium sajátos helyet foglalt el a korszak református iskolázásában. Noha a gyülekezet a tiszáninneni egyházkerület fennhatóságához tartozott, s időnként az egyházkerület kifejezetten befolyásos lelkészei szolgáltak a gyülekezetben – így például Garas Istvánt szikszói lelkészként választották 1824-ben abaúji esperesnek –, az iskola a debreceni kollégium partikulahálózatába tartozott. Javarészt Debrecenből fogadott tehát a helyi iskola tanítókat (Papp 1980, Győri 2011: 236–239). A pataki kollégiumból tanítóskodni közvetlenül ideinduló diákok nyomaira csak 1850 után bukkanhatunk. Ismereteink szerint a tiszáninneni kerületben a szikszói volt az egyetlen ilyen helyzetű iskola.

¹⁷ A praeceptor segédtanítói feladatokat látott el. A praeceptor rendre kevesebbet keresett ezzel a megbízással, s rövidebb ideig is tartózkodott egy helyen, mint a rector.

A TANÍTÓK – AZ ALAPSOKASÁG ÉS AZ ALAPTÍPUSOK

1800–1856 között 472 tanítót azonosítottunk. (A szám a feltárhatatlan névazonosságok miatt kismértékben eltérhet a valóságtól.) 183 személynél mindössze egy-egy rövid, legfeljebb két éves szolgálatról van tudomásunk. 28 tanító esetében tudtunk összegyűjteni különböző állomáshelyeket úgy, hogy az abaúji tanítói szolgálat kezdete és vége között legalább 10-15 év eltelt – s ráadásul többé-kevésbé szorosan illeszkednek is egymáshoz az egyes helyeken eltöltött idők. Természetesen egy-két esztendő kimaradások számos alkalommal előfordulnak. Ez az elhelyezkedési nehézségek ismeretében magától értetődő. Emellett nem lehetünk biztosak abban sem, hogy a viszonylag zárt egyházmegyei elhatárolódások dacára valaki esetleg nem szolgált-e mégis másik esperességben néhány évig, mielőtt visszatért Abaújba. Őket nevezük az alábbiakban *állandó, mobilis tanítóknak*.¹⁸

További 42 személyt találtunk, akik egy-egy iskolában hosszan, tíz évet bőven meghaladó ideig ragadtak meg. Őket a vizsgálat során *állandó, helyben maradt tanítóknak* nevezük. Természetesen előfordult, hogy máshol csak néhány évig maradtak, de szolgálatuk során akadt legalább egyetlen olyan állomáshely, ahol minimum egy évtizedet eltöltöttek.¹⁹

Ily módon 70 (14,8%) főről tudhatjuk, hogy állandó tanítóként ténykedtek aktív éveik nagy részében. Ők tekinthetők e korabeli, kezdetleges rész-munkaerőpiac fő bázisának. Ez persze egy minimumérték, ennél bizonyosan többen próbáltak megbízásához jutni. A névazonosságok kiszűrésének nehézségei miatt nem számoltuk ide azt a legalább 15 főt, akiknek a neve mellett ugyan nagyobb időszakot lefedően vannak szolgálati helyek, de a tanítói megbízatások rendszertelenül érték őket, így „karrierjük” – valamilyen oknál fogva, legalábbis Abaújban – töredezett. Emellett hét esetben a tanító korai halála vetett véget a szolgálatnak.

A TANÍTÓI PÁLYA ELŐTT ÉS UTÁN – FORRÁSLEHETŐSÉGEK

Az összes tanító mintegy 43 százalékaról, 201 főről találunk bejegyzést a pataki kollégiumból távozó deákokat feljegyző naplóban.²⁰ (A névazonosságok miatt itt is számolnunk kell némi bizonytalansággal.) Ezt alacsony értéknek tartjuk. Továbbra is kérdéses, hogy mi alapján kerültek a kollégiumból kikerülő deákok ebbe az összeírásba. Korábban azt feltételeztük, hogy legalább az ideig-óraig tanítóként elhelyezkedők esetében többé-kevésbé teljes névsorról van szó. Ám a mostani arányszám eloszlata ezt az illúziót. Ez azért okoz problémát, mert egyébként egy fontos forrásról van szó, hiszen a távozás indokaként feljegyezték nemcsak a deák várható következő státusát (például tanító, magántanító, szepességi német nyelvtanulás, katonáskodás, az ifjú halála), hanem a távozás pontos

¹⁸ Lásd E-FÜGGELÉK 2.

¹⁹ Lásd E-FÜGGELÉK 1.

²⁰ Ugrai 2012.

idejét, valamint földrajzi értelemben vett célját is. Sőt az 1810-es évek végétől rendszeresen feltüntették azt is, hogy melyik évfolyamból lépett ki a tanuló. Így nemcsak a következő állomáshelyről, hanem az illető azt megelőző kollégiumi helyzetéről is információkat szerezhetünk: felkutathatóvá válik, hogy melyik faluba kerülő melyik deák milyen tanulmányi eredményének, előrelépésének köszönhette a megbízatását. Ha forráshiány nem akadályozza, akkor évről évre visszafelé lépkedve feltárható a tanulmányi pálya, az adott csoportban elfoglalt – tanulmányi és magaviseleti alapokon nyugvó – rangsorhelyezéssel, s az iskolai bejegyzések révén származási hellyel, társadalmi állapottal.²¹

A 28 állandó, mobilis tanító közül kilencnek, a 42 állandó, helyben maradt tanító közül pedig 15-nek a tanulmányi előmeneteléről kaphatunk valamilyen információt a távozási naplóból. (Így elvileg a 70 állandó tanító 34%-áról, 24 főről tudunk újabb adatokat szerezni.) Közülük többen vannak olyanok, akikről korán látni lehetett, hogy szem elől fogjuk őket veszíteni. A korszaknak ugyanis túlságosan is az elején szolgáltak, amikor a diáknévsorok vezetése rendszertelen volt, vagy pedig a fennmaradt források hiányosak.

A tanítók sorsának feltáráshoz felhasználtunk egy másik, most épülő adatbázist: a tiszáninneni lelkészek névtárát.²² A 472 azonosított név közül 81 (17,1%) lett később lelkész. Bár jelentős eredménnyel nem számoltunk, megnéztük, hogy az állandó tanítók közül felszentelték-e bárkit is. Kissé meglepő, de – legalábbis első ránézésre – a 70 állandó tanító 5 százaléka, négy személy nem ragadt meg végleg az iskolamesterségben, hanem évtizedes alsóbb rangú egyházi szolgálatokat követően bebocsátást nyert a papi rendbe. E négy fő mindegyike állandó, mobilis tanító volt egy ideig. Alább azonban még szólunk róla, hogy könnyen lehet, pusztán névazonosságokról beszélhetünk.

Helyben maradt, egy helyen legalább tíz évig szolgáló rectorból Abaújban a 19. század első felében biztosan nem lett lelképásztor.

Természetesen megvizsgáljuk a nem állandó tanítókat is. Ennek azonban csak akkor látjuk értelmét, ha egyszerre találunk az illetőről adatot a távozási naplóban és a lelkései adattárban. Az ő életükben ugyanis a tanítói állomás csak egy közbülső állomás, egyfajta ugródeszka a magasabb presztízsű foglalkozás felé. Így ennek figyelembevétele inkább a lelkésszé válás folyamatának elemzéséhez járul hozzá. Ezért aztán a tanulmányi előmenetel nélküli adatokat ezúttal nem vonjuk be, hiszen pusztán az az információ, hogy valaki egy ideig tanító volt, majd lelkésszé lett, egyelőre nem helyezhető kellő kontextusba – legalábbis a tanítóskodásra koncentrálva semmiképpen.

A 81 lelkésszé vált tanító közül összesen 46-ról (56,8%) tudhatjuk meg a rendelkezésre álló adatbázisokból egyszerre, hogy mikor lépett ki a pataki kollégiumból, hol és mettől meddig tanítóskodott, valamint hogy hol és mettől meddig ténykedett papként.

²¹ Ilyen vizsgálatra tettünk már korábban kísérletet: Ugrai 2011a.

²² Ugrai 2006.

ÁLLANDÓ, HELYBEN MARADT TANÍTÓK

A tíz évnél tovább egy helyen szolgáló tanítók adatait megnézve nagyfokú statikusság jeleire bukkanhatunk. Ilyen jel például, hogy egyikükből sem lett lelkész. Bizonyos idő elteltét követően tehát már nem volt lehetőség az egyértelmű szolgálati emelkedésre.²³

A 42 fő több mint harmada, 15 tanító élete során mindössze egyetlen helyen szolgált – legalábbis Abaújban.²⁴ Az ő ténykedésük gyakran meghaladta a húsz évet is. Sőt Köblös István Szalán több mint harminc évig vezette az iskolát. Hasonló hosszúsággal szolgált ki az igényeket Szikszón Pákozdi Sándor is – neki csak a nagyobb iskolában betöltött pozíciója változott olykor. Keresztúri Mihály pedig legalább 31 évig Erdőhorvátiban, majd pedig újabb negyedszázadig Fonyban szolgált. Kántor András tízévnyi abaújvári és néhány esztendei szikszói tanítás után került Selyebre, ahol ő is 30 évig szolgált. Ebben a körben mindössze 13-an változtattak hagyományos módon helyet, az ő pályájukban előfordulnak néhány esztendeig tartó megbízások is. A többiek mindannyiszor huzamos ideig maradtak egy helyben.

Megvizsgáltuk ezeket a hosszú tanítói szolgálatokat abból a szempontból, hogy az adott időintervallumban hány lelkész ténykedett a gyülekezetben. Összesen 47 tízéves vagy annál hosszabb tanítói szolgálatot különítettünk el. (Ezek közül van több is, amelyik eltérő időpontban azonos gyülekezetre esett.) E 47 szakaszban összesen 109 lelkész szolgált a tanítókkal együtt. Magyarán az állandó, helyben maradt tanítók átlagosan majdnem 2,5-szer éltek meg papváltást gyülekezetükben. Az átlagot jelentősen növeli három település. A Nagydán 1815–1851 között tanítóskodó Fürjész Péternek hat lelkészhez kellett igazodnia – méghozzá úgy, hogy 1829-ig négy lelkipásztor is távozott a gyülekezetből. Valamiért úgy esett, hogy szintén Fürjész mellől távozott négy pap Alsószendről is – pedig ott csak másfél évtizedet töltött a rector. Mellette a már említett Köblös volt az, akinek Szalán 32 év alatt hat felettese is akadt. Ilyenkor a tanító személye biztosította a folytonosságot a gyülekezetben, a pappal ellentétben őt szokhatták, s tán szerethették is meg a hívek.

Ha ezeket a szélsőséges eseteket leszámítjuk, akkor 2,2-re csökken az arányszám. Ez pedig azt jelenti, hogy a gyülekezet legalább egyszer cserélt lelkészt, miközben a tanítójához ragaszkodott. Ilyen helyzetekben is azt gyaníthatjuk,

²³ Egyelőre konkrét bizonyítékok hiányában fennáll az elvi lehetőség, hogy Bitó János 35 évi tanítóskodás után élete utolsó 15 évét két nem túl erős gyülekezet lelkészeként töltötte, de ez kevésbé valószínű. Ezt támasztaná alá, hogy épp akkor született róla az utolsó ismert tanítói bejegyzés, amikor az első lelkésszé – tehát a szolgálati pálya úr nélkül kitölthető ily módon. Ám sokkal inkább elképzelhető, hogy az 1847-ben Garbócbogdány szószékére került Bitó azzal az ifjúval azonos, aki a távozási napló bejegyzése szerint 1835-ben I. éves tógátusként a gömői Jánosi, majd 1842-ben IV. éves tógátusként a zempléni Mád praecceptora lett. Egyelőre nem tudjuk, van-e (esetleg közvetlen) rokon kapcsolat a feltételezhetően két különböző személy között.

²⁴ Lásd E-FÜGGELÉK 1.

hogy a tanító és a lelkész közötti klasszikus alá-fölérendeltségi viszony legalábbis némileg átértékelődött.

A távozási napló segítségével feltártuk néhány állandó, helyben maradt tanító tanulmányi pályáját. A már említett Persenszky Lászlóról a kilépést rögzítő összeírás azt írja, hogy 1816-ban V. évesként Rimaszombatban vállalt egy évig praeceptor, 1819 januárjában pedig VII. éves tógátusként, azaz teológiai tanulmányokat folytató akadémiai hallgatóként Kassán rectori feladatokat. Kassán 1824-ig maradt, majd 1827-ben ismét az abaúji megyeszékhely gyülekezetében tűnik fel a neve. (Kassa református közössége nem számított jelentősnek, a város presztízsével nem volt összevethető a református egyházban elfoglalt pozíciója.) Egyelőre a poétai gimnáziumi osztályig tudtuk követni sárospataki tanulmányait: a libertinus besorolású, tehát nem nemes, de átlagos tandíjat fizető, Szepsiből származó ifjú ekkor 16 éves volt, s a 89 fős osztályban a 19. helyre rangsorolták.²⁵ Utolsóéves gimnazistaként 81 főből a 22. helyet érdemelte ki. A tanulmányi és erkölcsi szempontokat mérlegelő rangsorolás Persenszky esetében kis mértékben változott az évek során. Így például az 1814/15. tanév végén III. éves tógátusként 23 deák közül a hatodik helyet érte el – a többiekhez viszonyítva ekkor teljesített a legjobban. VI. évesként viszont 30 főből csak a 25. helyen találjuk. Az általában a középmezőnyhöz tartozó Persenszky 1819-ben tehát Kassára került, ahol – mint arról fentebb szoltunk – hozzá ragaszkodó közösségre lett.

Izgalmasabb Lácza Dániel tanulmányi pályája. A Tomorban 13 évig szolgáló Lácza a zempléni Bodrogolasziból, nemesi családból származott. Már az elemi éveket is a kollégiumban töltötte, s tanulmányainak egész íve szépen megrajzolható. Az első esztendőben 32 gyerek közül még csak az utolsó előtti helyre sorolták, ezt követően azonban három évig a 100 körüli számú diáktársai közül csaknem mindenkit megelőzött, s a 6–8. helyen találjuk a névsorban. A felsőbb négy gimnáziumi évben azonban gyengébben teljesített, előbb a 20., majd a 39., 59., s végül a 12. helyet érdemelte ki a menet közben folyamatosan csökkenő létszámú csoportban. Teológiai tanulmányai során ez az ingadozás már nem jellemezte az eredményeit: végig a sereghajtók között foglalt helyet, olyannyira, hogy a negyedik évtől végig a legutolsó volt az évfolyamában. Mindenesetre sokáig, a VIII. évig (1828-ig) kitartott tanulmányai mellett, hogy aztán megkezdje meglehetősen töredezett tanítói pályáját. A csanálosi (Zemplén vm.) rectorkodást néhány évi alpári és fügedi ténykedés követte, majd az 1840-es évek közepén

²⁵ A kollégiumban kétféleképpen rögzítették az ifjak társadalmi státusát. Egyfelől egy jogi-társadalmi kategorizálás alapján használtak számos kifejezést. Ezek közül a leggyakoribbak: birtokos nemes (praenobilis), nemes (nobilis), nem nemes (libertinus, ignobilis), lelkész fia, tanító fia. Másfelől létezett egy alapvetően vagyoni alapú besorolás is. Itt kizárólag három kategória valamelyikébe lehetett bekerülni: úrfi (herulus), közrendű (ordinarius), inas (famulus). A hármas besorolás alapján határozták meg a tandíj-kategóriákat, s emellett az inasok egyéb jövedelemhez juthattak az úrfiak szolgálóiként. Ennek megfelelően az inasok és úrfiak száma között – ha nem is teljesen szigorú – összefüggés állt fenn. A jogi-társadalmi és a vagyoni kategóriák vonatkozásában kizárólag a praenobilis-herulus kapcsán volt garantált a korreláció.

került Tomorba. Sajnos számos esztendő kapcsán nem tudjuk pontosan, hogy hol, mivel foglalkozhatott.

E körből végül Alsószend három évtizeden át szolgáló tanítójának, Ruszkai Györgynek az iskolai pályáját vázoljuk. A libertinus társadalmi besorolását, Gönc-ruszkáról származó Ruszkait is egészen sokáig tudtuk visszafelé követni a tanulói névsorokban. Minden jel szerint az első gimnazista (konjugista) osztálytól Patakon tanult, ekkor kilencéves lehetett. Rendre évfolyama utolsó ötödébe rangsolták (például 91./115, 81./94). A humaniorum I. osztályban egyenesen a leggyengébbek közé tartozott, s 110 tanulóból mindössze a 107. helyet érte el. Igaz, három év múlva, az utolsó gimnáziumi évfolyamon ehhez viszonyítva kimagasló eredményre jutott, s 64 diák közül a 40. helyet érdemelte ki. Az akadémiai törvényeket 1821-ben írta alá. De az átlagnál csak lassabban tudott haladni a teológiai tanulmányaival, mivel a másodévre csak az 1823/24. évben iratkozott be. Ennek végén, tehát mindössze két tógátusi esztendőt teljesítve távozott a kollégiumból. Göncön töltött két esztendőt praeceptorként, majd Abaújdevecserbe került. Jóllehet Devecser állandó tanítókat alkalmazott, Ruszkai a faluban csak egy évet maradt, s továbbköltözött Alsószendre. Itt viszont minden bizonnyal kitöltötte aktív pályáját, hiszen 30 évig szolgált.

ÁLLANDÓ, MOBILIS TANÍTÓK

Noha egyelőre nehezen kutatható, értelmezhető, mégis fölöttébb érdekes annak a 28 tanítónak a sorsa, akik jól láthatóan szilárd bázisát adták a korabeli abaúji tanítókinálatnak, de rendre viszonylag rövid ideig maradtak egy-egy helyen. Egyfajta átmenetet képeztek ők az állandósult, az adott gyülekezet elitjét meghatározó egyházi ember és a tanítóskodásra és annak helyszínére csak ideiglenes megoldásként tekintő, többre-másra törekvő fiatal között. Ők átlagosan 20,81 évnyi szolgálati idejüket átlagosan 4,4 településen töltötték – tehát 3,69 évig működtek egy helyen. Viszonylag szép számban találunk bőven 30 éven túli tanítói életutat – négyen is 35 évnél tovább tanították a gyerekeket elemi ismeretekre. Fekete István,²⁶ Hebráncz József, Hédervári György, Hédervári Sámuel vagy Sárkány Albert épp tíz év körüli ideig vezettek egy-egy oskolát. Így ők egyértelműen csökkentik ennek a társaságnak a mobilitási mutatóját. Ezzel ellentétben Bata István, Kántor Ferenc, Kapitány László, Kónya Mihály, Sándor Mihály vagy Tóth János a hat-hét szolgálati hellyel a sokat mozgó tanítók közé tartoztak.

A mozgékonyaság ráadásul jóval nagyobb is lehetett, mint amit elsőre láthatunk. Hisz többször találkozunk itt is az életút töredezettségével. Így például Bata és Hebráncz esetében egyaránt 37 évet ölel fel a szolgálat kezdete és vége közötti idő, de ebből csak 22-t, illetve 27-et tudunk feltérképezni. Még rosszabb

²⁶ Fekete István esetében nehéz eldönteni, hogy több mint négy évtizedes tanítóskodásról vagy csupán névazonosságról beszélhetünk.

az arány Idrányi Ferencnél (35-ből 18 év) vagy Kerekes Mihálynál (15-ből hat esztendő). Összességében tíz személynél fedezhetőek fel az egy-két évnél jóval nagyobb, a szolgálati idő nagyjából felére tehető hiányosságok. Ezekben az esetekben okkal feltételezhető, hogy az illető más esperességben is megbízáshoz jutott. Kevésbé valószínű ugyanis, hogy egyfelől ekkora időt állás és kenyér nélkül el tudott volna bárki is tölteni – vagy ha igen, akkor vissza tudott volna találni az egyházi megbízottak körébe. Ez persze relatívvá teszi feltételezésünket, miszerint az iskoláztatás szempontjából a korabeli egyházmegyék zártak voltak, s a tanítók jórészt egy esperességben belül találtak munkára.

Hacsak nem névazonosságról, s valójában eltérő személyek összemosisáról van szó. Egy másik vizsgálati szempont bevonása azonban valami ilyesmit vet fel. Hebráncz József nevű lelkész szolgált ugyanis Fülökércsen 1849–1862, majd Nagydán 1862–1866 között. A tanítóként a látókörünkbe került Hebráncz József abaújszántói leánytanítóként kezdte a működését 1815-ben, majd egy évtizedig (1817–1826) Alsószenden tanítóskodott. Ezt követően 1827-ben Felsődobszára, 1836-ban Nagykinizsre, 1846-ban pedig Csobádra került, hogy 1852-ig ott szolgáljon. Egyelőre kibogozhatatlanul összefolynak a dátumok: ha egyetlen Hebránczról lenne szó, akkor egyfelől több mint meglepő, hogy 37 évi tanítóskodás után jutott el a felszentelésig. Ez azt is jelentené, hogy bőven 70 éves kor fölött is aktív maradt. Mi több, ilyen idős fejjel még új szolgálati helyet is talált az öreg papoktól tradicionálisan ódzkodó gyülekezetek körében. Másfelől viszont a csobádi tanítói és a fülökércsi prédikatori ténykedés időbeni egybeesését meg kellene magyaráznunk. Amennyiben azonban két Hebráncz Józsefről beszélhetünk – akik netán szoros rokoni kapcsolatban is álltak egymással –, akkor is felmerülnek kételyek. A csobádi–fülökércsi átfedést pusztán azzal lehetne magyarázni, hogy az idősebb Hebráncz valóban 37 évig tanítóskodott, míg a fiatalabb lényegében átmenet, tanítói megbízatás nélkül jutott azonnal lelképásztori helyhez.

Egy másik forrás révén Idrányi Ferenc esetében egyértelművé válik a helyzet. Ilyen nevű lelkészt Hernádbüd foglalkoztatott, méghozzá egészen hosszan, 1859-től a haláláig, 1904-ig. De ő nem volt azonos az 1821-ben Alsóvadászon leánytanítóként pályáját kezdő Idrányival, akiről mint 64 éves berencsi tanítóról találtunk iratot.²⁷ Így legfeljebb a Szikszón egy évig tanítóskodó lehetett az ifjabbik, későbbi pap Idrányi.

E két, minden jel szerint a névazonosság által magyarázott eseten kívül az állandó, mobilis tanítók körében sem találtunk senkit, aki az évtizedes tanítói érvényesülést követően magasabbra jutva felszentelt lelkészként került volna valamelyik gyülekezetbe.

Sajnos csak 11 tanító nevét találtuk meg a sárospataki kollégiumból távozó deákokat rögzítő névsorban. Ráadásul közülük heten még a korai években, 1810 körül léptek ki az iskolából, így egyfelől az összeírás nem tartalmazza évfolya-

²⁷ TREKL R A.VI.3/17.

muknak a számát, másfelől a diáknévsorok is oly hiányosak, hogy a nevük felfedezésére kicsi az esély. További egy főnél, Molnár Pálnál egy olyan kései, 1856. évi teológiai végzést jelöl a napló, amelyik lehetetlenné teszi, hogy tanítóként már 1842-től aktív lett volna. E ponton két alternatíva képzelhető el: a Molnár Pálnál feltüntetett tanítói állások több személyhez kötődnek; vagy a végzett teológusként jegyzett Molnár Pál nem azonos a tanítói állásokat betöltő Molnár Pállal. Így a 28-ból csak három állandó, mobilis tanító iskolázásának felvázolására nyílik lehetőség.

A legtöbb információval Kurovszky Benjáminról rendelkezünk. Az 1840-es években Petőszinyén, Alsóhutkán és Füzérkajátán tanítóskodó Kurovszky lelkésznek a fia, aki Bereg megyéből érkezett a pataki kollégiumba. A második és a harmadik gimnáziumi évben a leggyengébbek egyike (120./127, 113./118), majd a következő két tanévben már inkább a középmezőnyhöz tartozott (76./124, 62./107). Valahol a továbbiakban egy esztendő elveszített, s tisztázatlan módon II. éves tógátusként írta alá az akadémiai törvényeket. Sikerélmény e tagozaton sem érhetett, a negyedik évet évfolyamutolsóként végezte, s a következő tanévben is csak egy gyengébb hallgató akadt nála. A negyedik tógátusi tanév közepén, 1839 februárjában tanítóságot vállalt Miglécen. (Felvethető, de egyelőre nem igazolható, hogy a távolléte okán került az évfolyamlista legvégére.) Majd VII. évesként szintén tanév közepén távozott Gibártra.

Az Abaújban tanítóként hat helyen is megforduló Kántor Ferenc libertinus besorolású volt, s az abaúji Szepsiből származott. Róla egyelőre csak annyit sikerült kideríteni, hogy 18 évesen vált tógátussá, s mindössze másfél évet tanult a teológián: 1830 januárjában Alsóvadász praeceptor lett. A szintén abaúji születésű, ám nemes Galgóczy Ábrahám úgy került az abaújszántói leányiskolába, hogy előzőleg a VII. teológiai évfolyamig is eljutott. Galgóczy gimnáziumi helyezései meglehetősen jók (23./89, 34./59), de a teológiai tanulmányokban már nem jeleskedett ennyire (például 51./53, 26./31).

Az emelkedés lehetőségét más összefüggésben is megvizsgáljuk. Az egyházmegyén belüli helyváltoztatás iránya kapcsán először is az tűnhet föl, hogy valaki hiába ténykedett az esperesség legnagyobb iskolájában, ha ott csak beosztott tanító (praeceptor, subrektor, leánytanító) volt. Inkább törekedhetett kisebb, gyengébb gyülekezet egyetlen tanítói tisztségébe. Komoly létszám, 12 fő kapcsán lehet ilyen mozgást felfedezni. Egyedül Fekete István képez kivételt: ő néhány nyíri és kupai (és esetleg kásmárki?) rectori esztendő követően lett előbb Alsóvadászon, majd Böcsön a lányok tanítója. Ráadásul mindkét beosztott tanítói tisztséget egészen hosszan, majdnem tíz-tíz évig viselte. Még egy félig-meddig kivételes életutat említhetünk: Mohátsi Simeon tomori és gagybátori kitérő után visszatért legelső feladatához, az alsóvadászi leányok okításához, hogy aztán néhány év után ismét átköltözzön Tomor faluba. A lényegében egyértelmű trend arra utal, hogy egy nagyobb, térségi viszonylatban virágzó vidéki iskola gyengébb megélhetést és érvényesülési lehetőséget kínált a második-harmadik tiszviselőnek, mint a jóval gyengébb gyülekezetek egyetlen iskolatanítói állása. Ennek

nyomán túl sok illúziónk nem maradhat e nagyobb iskolákban folyó, kétségtelesen kiterjedt iskolai oktatás színvonaláról sem.

Végignéztük a tanítók szolgálati helyváltoztatását abból a szempontból is, hogy melyikük jutott egyik településről a másikra úgy, hogy az valóban emelkedésnek tűnhetett saját maga vagy a kortársak számára. Ehhez meg kellene határoznunk, hogy mi alapján tekintünk egy iskolát jobbnak vagy rosszabbnak. De a költözés emelkedésként való megítélése gyorsan változó nüanszokon múlhatott. Nemcsak az érintett gyülekezetek teherbíró képessége és fizetési hajlandósága, hanem az éppen aktuális gyerekszám, vagy épp a lelkésznek a tanítóhoz való viszonyulása is olyan változó, amit lehetetlennek tűnik megbecsülni. (Még a lelkészek mozgásának ilyen jellegű értékelése is igen komoly módszertani kihívás, pedig róluk sokkal többet tudunk, mint gyülekezeti beosztottaikról.) Így még érzésre sem feltétlenül lehet megbecsülni, hogy például Gyüre Gábor jól járt-e azzal, hogy Hernádszentandrás után Szentistvánbaksán taníttatta a gyerekeket.

LELKÉSSZÉ VÁLT TANÍTÓK

Fordítunk az elemzés irányán. Eddig olyanok karrierjellemzőit gyűjtöttük, akik életük nagy részét tanítóként élték le. 41 esetben azonban pusztán közbülső állomásként értelmezhető a falusi rectorkodás: a kollégiumból kilépve, a lelkészi pályára készülve töltöttek el néhány esztendőt valamelyik gyülekezet iskolájában. Amint fentebb jeleztük, 80 körüli lenne azoknak a száma, akik a vizsgált időszakban Abaújban tanítókodtak, s később felszenteltettek. De csak nagyjából minden második életutat vizsgáljuk, tekintettel arra, hogy a távozási naplóban való bejegyzések révén ők kereshetők vissza, és találhatóak meg az iskolai anyakönyvekben.

E 41 fő Abaújban átlagosan 2,36 évet töltött tanítókodással. Tizenketten csak egy évig rectorkodtak, a leghosszabb iskolai ténykedés pedig három évig tartott. Ezeket az adatokat azonban jelentősen árnyalják a távozási napló bejegyzései. Ugyanis 23 fiatalember neve vagy többször szerepel a jegyzékben, mint ahányszor az abaúji tanítók között megtaláltuk, vagy korábban, máshová, más egyházmegyébe indulva léptek ki a kollégiumból – azaz biztosan hosszabban szolgáltak tanítóként, mint amit Abaújban tetten érhetünk.

A mozaikok sokszor nehezen rakhatók össze: a Bereg megyéből származó nemes, Ajtai Zsigmond például 1840-ben, 19 évesen írta alá a tógátusi törvényeket. Ekkor a II. évfolyamba lépett. 1842-ben Abaújszántón leánytanítóként dolgozott egy évig, majd továbbtanult a kollégiumban. Ötöd- és hatodéves tógátusként közepes eredményeket ért el (32./47, 24./40), majd 1846-ban VIII. éves tógátusként Nagykaposra jelentkezett tanítónak. Lelkészként végül az Ung megyei Kisgejőcön helyezkedett el 1854-ben, ahol 1884-ig, tehát 64 éves koráig szolgált. A pontos nagykaposi adatok hiányában csak feltételezzük, hogy 1846–1854 között nem megszakítás nélkül tanítókodott. Sokkal valószínűbb, hogy legalább néhány évig káplánként, administratorként működött.

Erre utal Csorba Miklós esete. Ő előbb 1825-ben III. évesként Mezőváriban (Bereg vm.) praeceptorkodott egy évig, majd Abaújszántóra került 1831-ben, VIII. éves tógátusként. Itt 1832-ben már más váltotta őt, lelkészi felszentelésére viszont csak három év múlva került sor az abaúji Beretben. Általában elmondható, hogy a lelkésszé válás folyamatában kettő–négy év gyakran eltelt a tanítói és a lelkészi hivatal között úgy egy-egy érintett életében, hogy érdemi megbízatáshoz legfeljebb kiegészítő jelleggel, ideiglenesen jutott.²⁸ Az abaúji Berencsről származó nemes Csorba egyébként gimnazistaként inkább a középmezőny aljához tartozott (100./128, 81./105, 65./99), tógátusként azonban javított a pozícióján (26./68, 17./53, 27./53, 14./46, 12./38, 11./31, 9./27).

Mindenesetre komoly módszertani nehézség, hogy az egyébként is csak félig-meddig megbízható távozási napló, s a mindössze az abaúji egyházmegyére vonatkozóan teljes tanítói jegyzék adatai nem simulnak feltétlenül egymáshoz. Pontosabb képet alkothatnánk egy egyházkerületi szintű tanítói névjegyzék esetén, ez azonban csak az 1840-es évektől kezdve állítható össze. További nehézségként ismét hangsúlyozzuk a névazonosság problémáját.

24 fő esetében azért szorosan kapcsolódnak a távozási napló és a tanítói névjegyzék közötti adatok. (Ez azt jelenti, hogy ugyanaz a településnév szerepel a távozási naplóban, mint ahol az illetőt tanítóként azonosítottuk a vizitációs jegyzőkönyvek valamelyikében.) Ilyenkor biztosan ugyanarról a személyről van szó a két jegyzékben.

A módszertani korlátok figyelembevételével is feltűnő, hogy viszonylag sokan, 41-ből 17-en a távozási napló szerint más egyházmegyébe is elvetődtek legalább egy-egy évi foglalkoztatásra. A leggyakrabban az Abaújjal határos Erdőbényére kerültek ki a kollégiumból (6 fő), de egyesek a borsodi Mezőcsátot, a gömöri Putnokot, a beregi Mezővárit és Beregszászt, az ungi Nagykapost, illetve zempléni célállomásokat (Kenézlő, Olaszliszka, Tállya) is megjártak. Hatan úgy helyezkedtek el később Abaújban tanítóként, hogy a távozási naplóban kizárólag másik egyházmegyébe való távozás van feltüntetve a nevük mellett. Mindez azt jelenti, hogy egyházmegyei szinten a tanítói „munkapiac” csak részben volt zárt.

Feltűnő, hogy milyen kevés települést számolhatunk össze akkor, ha a lelkésszé lett, csak ideiglenesen tanító fiatalemberek iskolai szolgálati helyszíneit vizsgáljuk. Mindössze 17 gyülekezet kisiskolájából vezetett út a felszentelésig. Ráadásul ha az éppen tíz év körüli tanítóskodást maga mögött tudó, négy helyen is megforduló, s épp ezért némileg kivételes helyzetű Rácz Lajossal nem számolunk, akkor ez a szám rögtön 14-re csökken. A 17 közül kilenc gyülekezet csak egy-egy olyan tanítót foglalkoztatott fél évszázad alatt, akikből később lelkész lett. Érdekes módon köztük van a viszonylag jómódúnak tűnő, virágzó iskolát tartó Onga is, miközben a többi (Abaújkér, Abaújvár, Garbócbogdány, Alsóhutka, Rásony, Szala, Szemere, Szeszta) a gyengébb egyházközségek közé tartozott. Gyakran ismétlődő tanítói szolgálati hely volt Abaújszántó, Szepsi (8-8),

²⁸ Ugrai 2007b.

Bócs (6), Alsóvadász és Kásmárk (5-5). Ezek a református közösségek olyan iskolát tartottak fenn, amelyek nagy rendszerességgel váltották a tanítóikat. Meglepetés, hogy a tanítókat szintén váltogató iskolákból Göncről, Fügödről és Hernádszurdokról senki, Kassáról és Nagykinizsről pedig mindössze ketten-ketten jutottak aztán el a szószékig. Ez azt jelenti, hogy látványosan nagyobb volt az esélye a bizonyos iskolákba kikerült rectoroknak a továbblépésre, s ezek rendre nem állandó tanítókat hívtak. Ugyanakkor nem minden nem állandó tanítót fogadó iskolából vezetett út a lelkészségig.

Még egyértelműbb jelenséget figyelhetünk meg annak kapcsán, hogy kicsiny, állandó tanítót fogadó iskolából nem volt út felfelé: ilyen helyen dolgozó rector később nem került a papnak felszenteltek közé. Ezt az összefüggést a számos módszertani nehézség sem kérdőjelezi meg. Olyannyira, hogy a távozási napló bejegyzésének hiánya miatt itt nem tárgyalt közel 40 másik esetben sem találtunk ellenkező adatot.

Vizsgált abaúji tanítóink lelkészként a legkülönbözőbb helyeken szolgáltak. Nem találtunk összefüggést a tanítói hely és/vagy a szolgálat ideje, valamint a későbbi lelkési helyek száma, a lelkészségek erőssége, presztízse között. Például az abaújszántói iskolából éppúgy vezethetett valakinek az útja Felső-Borsodba (Finkei Ábrahám), mint gömöri (Maksa János) vagy abaúji (Makai János, Tatár Mihály) gyülekezetbe. Nincs rá magyarázat, de feltűnő, hogy a 41 lelkész háromnegyede hosszú, több évtizedes szolgálatot teljesített valamelyik gyülekezetben. Egyelőre pontos adatokkal nem rendelkezünk a viszonyításhoz, de úgy tűnik, az átlagos papi mobilitástól jelentősen elmaradnak ezek az egy helyben ténykedő lelkipásztorok. Igazán mozgékony, viszonylag gyakran máshová költöző papnak csak Jászai Jánost, Nemes Mózeszt, Szabó Jánost és Szakács Ábrahámot tekinthetjük. De még Nemes karrierjében is akadt egy 12 évig tartó egy helyben szolgálat.

A 41 fő közül 15-nek a lelkési pályája folytatódott – javarészt teljesen – az abaúji egyházmegyén kívül. A nem vizsgált másik 40 pap közül tíz került más esperességbe. Ez az egynegyedes-egyharmados arány nem tekinthető nagyinak. E tekintetben inkább egyfajta zártság jellemezte tehát a korabeli egyházszerződést: aki az egyik esperességben tanítóskodott, s esetleg lelkész vált belőle, jórészt a tractuson belül maradt a későbbiekben is.

KÖVETKEZTETÉSEK, TANULSÁGOK

Miután összeállítottuk az abaúji református egyházmegyében a 19. század első felében szolgáló tanítók névjegyzékét, néhány fontosabb szempontra koncentrálni próbáltuk a korabeli rectorok élethelyzetét, státusát. A földrajzi tér leszűkítését elsősorban a forrásadottságok indokolták. Ez is tanulságos azonban: az oktatási rendszer kiépülésének hajnalán még egyáltalán nem számított súlyos véteknak, ha a vizitációkon nem jegyezték fel a gyülekezet tanítójának a nevét. Tömeges mulasztás volt ez ekkoriban, ezért örülhetünk, hogy valamiért

legalább az abaúji tractusban precízen megörökítették az iskolamesterek nevét. Tanulmányunkban többször is érintettük azt a módszertani kérdést, hogy vajon a kényszerűen egy egyházmegyére korlátozódó vizsgálat mennyire lehet érvényes. Arra jutottunk, hogy az egyházmegyék között az átjárás korántsem volt annyira ritka, mint az egyházkerületek között, de ezzel együtt a tractuális zártság bőven elérte azt a szintet, amely nem tette eleve értelmetlenné a kísérletünket.

Zsákutca vagy lépcsőfok? A kérdést az egyházi életút, karrier szempontjából tettük fel. Az abaúji tanítók döntő többsége esetében azonban a legmegfelelőbb válasz az, hogy egyik sem, csupán gyorsan múló állapot. A több mint 470 abaúji iskolamester egyharmada néhány év után kikerül a látókörünkől. Ők valószínűleg soha többet nem teljesítettek egyházi szolgálatot, az élet más területén jutottak feladathoz, megélhetéshez. Százas nagyságrendű azon további ifjak száma is, akiknek az esetében szintén inkább csak átmeneti megbízatásról beszélhetünk. Közülük 81-en hamarosan lelkészek lettek. Ők 81-en képviselték azt az egyházi rekrutációs logikát, amelyet arany szabályként ismerünk: a lelkésszé szentelés előtti felkészülés részeként tanítóskodtak. Az ő tanulmányaik is hektikusan alakultak, s összességében nem cáfolják meg korábbi vizsgálatunk eredményét, miszerint jellemzően nem a legkiválóbb kollégiumi tanulók lettek papok. Viszont az idő előrehaladtával a személyes teljesítmény javuló tendenciáját fedezhetjük fel.

Az esetükben a tanítóskodás minden elhelyezkedési nehézség dacára tehát valódi lépcsőfoknak bizonyult. Sorsuk láthatóan már akkor eldőlt, amikor megtudták, hogy melyik iskolába kerülnek ki. Hiszen az általuk szolgált iskolák köre igen kicsi, alig több mint tucatnyi település kisiskolája biztosította a lehetőséget az emelkedésre, továbblépésre. Egytől egyig olyan iskoláról beszélhetünk, amely még nem hagyott fel a tanítók rendszeres váltogatásával. S mivel az ilyen iskolák száma jelentősen lecsökkent, s korszakunkban is tovább apadt, folyamatosan szűkült a lelkésszé pálya előtt állók választási lehetősége. Ez pedig azt jelentheti, hogy egyre korábbra tolódott az ifjak életében a döntés a lelkésszé válásról. (Modern oktatásméleti kifejezéssel élve azt mondhatnánk, hogy korábbra esett, s ezáltal szigorodott a szelekció.) Ebben az összefüggésben ez a bizonyos lépcsőfok egyre magasabb volt: egyre kevesebben mászhatták meg, akiknek viszont sikerült, jobb eséllyel juthattak még magasabbra.

Melléjük létezett egy jól körülhatárolható, összesen 70 főre tehető kör, amelyik biztos, állandó bázisát adta a korabeli abaúji református tanító közösségnek. Ők azok, akik vagy egyetlen helyen ragadtak meg csaknem egész életükre, vagy több helyen is kipróbálták magukat – de lényegében teljes pályájukat pedagógiai munkára szentelték valahol az egyházmegyében. Kollégiumi tanulmányi eredményeiket tekintve ők inkább a középmezőny alsó részéhez vagy a sereghajtókhoz tartoztak – ahogy haladtak egyre feljebb a stúdiumaikban, úgy romlottak az eredményeik. Sajnos kevés még az adatunk ezekről a tanulmányokról (s a forrásadottságok nem is kecsegtetnek gyors változással), de ezek tükrében nem jelenthető ki magabiztosan, hogy feltétlenül zsákutca, a karrier megrekedése volt a tartós tanítói megbízatás. Annál is inkább, mert érzékletes példákat

találtunk arra, hogy a gyülekezet legalább annyira, vagy esetleg jobban ragaszkodott a tanítójához, mint a lelkészéhez. Ez pedig aligha elhanyagolható tényező a professzionalizáció kezdeti fázisában.

FORRÁSOK

Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak (TREKL)
K.a. I.21. Protocollum scholae Sáros Patakinæ valedicentium.
K.a. II.1–33, K.a. III.1–28, K.b. I.1–28, K.b. II.1. Iskolai táblázatok.
K.e. I.1. Protocollum togatorum subscribentium.

Nagy, Ludovico 1828: *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae in clyti Regni Hungariae*.
Buda.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barcsa János 1905: *A debreceni kollégium és partikulái*. K. n., Debrecen.
- Barsi János 2004: *Magyarország történeti helységnévtára. Abaúj és Torna megyék (1773–1808)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest–Miskolc.
- Csáji Pál 1958: A magyarországi református eklézsiák és prédikátorok első hivatalos összeírása, 1725–1729. *Egyháztörténet* 1. 34–74.
- Dankó Imre 1988: A kollégium partikularendszere. In: Kocsis Elemér (főszerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Református Zsinati Iroda, Debrecen, 776–810.
- Győri L. János 2011: A Debreceni Református Kollégium évszázados partikuláris kapcsolatai – különös tekintettel a szikszói iskolára. Gondolatok Dankó Imre kéziratossá Adattára kapcsán. In: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*. Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen, 229–242.
- Klein Gáspár 1943: Az államtanács állásfoglalása a protestánsok külföldi iskoláztatásával szemben. *Egyháztörténet* 1. 204–225, 356–376.
- Ködöböcz József 1986: *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi és középfokú képzés négy évszázada*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mályusz Elemér 1939: *A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus*. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest.
- Molnár Ambrus 1997: A partikuláris iskolarendszer alakulása és fejlődése a hajdúvárosokban a XVII–XVIII. században. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom*. (Zalai Gyűjtemény 41.) Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 43–52.
- Papp Lajos 1980: *Hazai partikuláris iskolarendszerünk a szikszói iskola tükrében*. Kézirat. Tiszáninneni Református Egyházkerület Kézirattára, Sárospatak, Kt. 8073.

- Rácz István 1995: *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. Debreceni Református Kollégium, Debrecen.
- Tóth Levente 2013: *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Ugrai János 2006: *A Tiszáninneri Református Egyházkerület lelkészei. A kezdetektől a millenniumig. Adattár*. Sárospatak–Tiszaújváros. www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/tizsaninnen.pdf – utolsó letöltés: 2014. május 18.
- Ugrai János 2007: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793–1830*. (A múlt ösvényén 10.) L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Ugrai János 2007b: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneri Református Egyházkerületben. *Korall* (8.) 30. 158–181.
- Ugrai János 2010: *A pallérozatlanág ellenében. Iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán*. (Oktatás és társadalom 6.) Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2010.
- Ugrai János 2011a: Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. *Korall* (12.) 46. 87–113.
- Ugrai János 2011b: A cigándiak esete Bátky Jánossal. Egy kétszáz évvel ezelőtti tanítói perlekedés tanulságai. *Valóság* (54.) 9. 82–91.
- Ugrai János 2012: *A Sárospataki Református Kollégiumból távozó tógátusdiákok, 1781–1873*. Tiszaújváros. http://www.patakarchiv.hu/wa_files/diaknevsor_patak.pdf – utolsó letöltés: 2014. május 18.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a *Korall* honlapján (www.korall.org) az aktuális szám alatti „E-FÜGGELÉK” menüpontból.

Tartalom

1. Állandó, helyben maradt tanítók névtára
2. Állandó, mobilis tanítók névtára
3. Lelkesszé lett tanítók névtára